

Ilmar Tammisto, *Aadel ja riigivõim Liivimaal 1634–1680* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus), 368 lk, ISBN 978-9916-27-175-9

02.05.2023 kl 16.15 kaitses Ilmar Tammisto Tartu Ülikooli senati saalis ajaloo erialal doktoritööd “Aadel ja riigivõim Liivimaal 1634–1680” (“Nobility and state in Swedish Livland 1634–1680”).<sup>1</sup> Juhendaja: kaasprofessor Enn Küng Oponent: Dr Astrid Wendel-Hansen (Jena Ülikooli ajaloo instituudi varase uusaja õppetooli teadur)

Ilmar Tammisto 2023. aasta mais Tartu Ülikoolis kaitstud doktoritöö keskmes on Liivimaa aadel ja tema suhted Rootsi riigivõimuga 17. sajandil. Teema on autorile huvi pakkunud juba pikemat aega ning aadliga seotud probleemistikku on ta varem jõudnud lahata nii mõneski teadusartiklis. Aadel oli varauusaegse maaühiskonna majandus-, õigus- ja usuelu korraldamisel vaieldamatult tähtis, ent viimastel aastakümnetel on neile kui grupile Eesti ajalookirjutuses pigem vähe tähelepanu pööratud ja seega pärineb kohati põhjalikum teave nende kohta 19. sajandil baltisaksa ajaloolaste kirja pandud teostest. Tammisto doktoritöö peamine eesmärk ongi täita meie teadmistes haigutavad suured lüngad ja anda Liivimaa aadlile oma hääl. Töö keskmes on Liivimaa aadliomavalitsuse institutsioonid, nende teke, toimimine ja asetumine Rootsi provintsipoliitika konteksti. Autor otsib vastust järgmistele küsimustele: mida võime varauusaegse aadliomavalitsuse all üldse mõista, kuidas ja miks sai aadliomavalitsuse teke Liivimaal 17. sajandil võimalikuks, millised olid kahe poole ehk Liivimaa aadli ja riigivõimu eesmärgid ja milliste meetoditega neid eesmärke saavutada üritati ning viimaseks, miks suhted aadli ja riigivõimu vahel juba enne reduktsiooni halvenesid (lk 45).

Töö peamine allikas on Liivimaa maapäevade ja aadlikonventide retsessid (vastavalt 40 ja 13) aastatest 1643 kuni 1680. Retsessides kajastusid kõik olulisemad küsimused aadli ja riigivõimu suhtluses, samuti maapäevadel langetatud otsused ja nii riigivõimu kui ka kohaliku aadli esindajate olulisemate sõnavõtte ja mõtteavalduste kokkuvõtted (lk 48). Et saada kohaliku aadli ja riigivõimu suhtlusest võimalikult mitmetahuline ülevaade, on lisaks kasutatud muljetavaldav hulk teisi allikaid. Siin võib nimetada kindralkuberneride propositsioone ehk riigivõimu punkthaaval formuleeritud nõudmisi aadlile, rüütelkonna palvekirju, aga ka mitmesuguseid

<sup>1</sup> Ilmar Tammisto väitekiri pälvis Eesti Teaduste Agentuuri üliõpilaste teadustööde konkursil humanitaarteaduste ja kunstide valdkonnas doktoritõppe üliõpilaste astmes I preemia (toimetus).

muid kirju, nt kirjad Liivimaa kindralkubernerile ja kubermanguvalitsusest välja läinud kirjad, kirjad rüütelkonna nimel või aadlike eraviisiliselt saadetud kirjad mõjuvõimsatele riigivõimuga otseselt seotud isikutele, samuti ka Rootsi kuninga nimel koostatud kirjad. Vähemal määral on töös kasutatud ka Rootsi riiginõukogu protokolle ja kubermanguvalitsuse arveraamatuid. Läbitöötatud materjalid on Eesti Rahvusrhiivi ning Läti ja Rootsi Riigiarhiivide fondides. Teades, kui palju meelehärmi on vähemalt Rootsi Riigiarhiiv viimastel aastatel varausajaga tegelevatele ajaloolastele põhjustanud – näiteks on piiratud väga tugevalt uurimissaalide lahtiolekuaegu ega ole leitud pandeemia ajal arhiivimaterjalidega töötamiseks uusi lahendusi –, tuleb tööd allikmaterjalidega lugeda igati põhjalikuks ja eeskujulikuks. Allikakesksus on doktoritöö üheks suurimaks tugevuseks ka seetõttu, et annab ülevaate mõttevahetusest ja seisukohtade kujunemisest suhtluse kaudu, mis toimus kohalikul tasandil, kohaliku tasandi ja riigivõimu, aga ka riigivõimu endi esindajate vahel.

Töö ülesehitus on kronoloogiline ning koosneb sissejuhatausest, kokkuvõttest ja empiirilisest osast, mis on jaotatud nelja peatükki. Kuigi juba pealkirja järgi võib aimata, et doktoritöö raskuskese on aastatel 1634 kuni 1680, käsitleb autor esimeses peatükis Liivimaa aadlit Poola-Leedu võimu all ja annab ülevaate esimesest kokkupuutest Rootsi võimuga 17. sajandi alguses. Selles peatükis on eraldi peatutud Sigismund Augusti 1561. aasta privileegil, millest on ära toodud ka sisukokkuvõte. Privileegiga sai Liivimaa aadel küll ulatuslikud isiklikud õigused, ent tema poliitilist rolli ja kohaliku tasandi valitsemist dokumendis õigupoolest ei mainitud (lk 59–62). Teine peatükk keskendub aadliomavalitsuse tekkele ja selle institutsioonide kujunemisele perioodil 1617–43. Kolmandas peatükis on fookuses Liivimaa aadli ja Rootsi riigivõimu suhted vahemikus 1643 kuni Oliwa rahu sõlmimiseni aastal 1660 ning viimane empiiriline peatükk annab ülevaate aadli ja riigivõimu suhetest 1660. kuni 1680. aastani, mis lõpuks päädis omavaheliste suhete olulise halvenemisega.

Autor on nii aadlit kui ka Rootsi riigi arengut puudutava historiograafia põhjalikult ja mitmes keeles avaldatud teaduskirjandusele toetudes lahti kirjutanud ja sellel pikemalt ei peatuks. Töö ühe keskse lähtekohana ei saa autor aga üle ega ümber keskviimu ja alamate omavahelisest suhtest varausaegse riikluse kujunemisel. Kui varem on rõhutatud pigem varausaegse riigivõimu tugevust ja absolutistlikku kuningavõimu, mis oma alamate huvidest ja soovidest lihtsalt üle sõitis, siis viimastel aastakümnetel on sellised arusaamad ümber lükatud ning konflikti asemel keskendutakse palju enam ühiskonnagruppide koostööle, mis poolte huve paremini arvestas. Kuna 17. sajandi Rootsit on nimetatud konglomeraatriigiks, kus igal

riigituumaga liidetud alal oli keskusega erinev suhe, siis oli ka aadli suhe keskväimuga igas selle osas isemoodi. Kui Rootsi kõrgeaadlil oli riigi sise- ja välispoliitika kujundamisel kuningaväimuga üsna võrdne positsioon, siis Liivimaa aadlit võib autori arvates võrrelda “vallutatud provintsi marginaliseeritud eliidiga, kellele oli suletud ligipääs riigi juhtorganitesse ning esialgu ka Liivimaa valitsemisse” (lk 45). Siin on Tammisto inspireeritud Erik Opsahli uurimusest Norra aadlist Taani riigi koosseisus:

“Väide, et aadlike mõju riikluse kujunemisele võib käsitleda kui altpoolt riigiehitamist, võib mõjuda varauusaegse Euroopa kontekstis vastuoluliselt. Siiski oli Norra aadel traditsiooniline eliidigrupp, mis oli pärast 1537. aastat ilma jäetud poliitilisest mõjuväimust riigi kesksetes institutsioonides. [...] Norra aadlike heitlust enda staatuse säilitamise ning Norra ja isegi kogu riigi valitsemise nimel saab seega käsitleda kui “altpoolt riigiehitamist”.”<sup>2</sup>

Seega paigutab autor oma uurimuse igati õigustatult uuema ajalookirjutuse konteksti, mis rõhutab keskväimude sõltumist oma alamatest ja viimaste tähtsust varauusaegse riikluse kujunemisel (ingl *state building from below*), millega viimastel kümnenditel on Euroopas tegelenud näiteks Peter Blickle, André Holenstein ja Mats Hallenberg.

Muude oluliste mõistete hulgas, mis autori analüütilise raamistiku moodustavad, võib nimetada idee üldisest hüvest (ingl *common good*) ja riikliku regulatsiooni kasv varem reguleerimata valdkondades (nn *gute Policy*), mis pidi üldist hüve suurendama (lk 25). Kuigi igal varauusaegsel ühiskonnagrupil olid nii isekad huvid kui ka arusaam sellest, mida täpsemalt üldise hüve all mõista ja kuidas seda saavutada, on Tammisto hüpotees, et aadel oli üldise hüve edendamiseks riigiväimuga samal määral huvitatud ja oli endale selle tõttu nõus lisakohustusi võtma (lk 47). Rääkides aga Liivimaa aadli eesmärkidest, mida koostöös riigiväimuga üritati saavutada, toetub autor Wolfgang Reinhardi määratletud aadli viiele poliitilisele ambitsioonile. Nendeks on “püüdlus saada enda kätte ametikohad keskväimude institutsioonides, teiseks saavutada kontroll kohaliku halduse üle, kolmandaks saada võimalikult laiad õigused endi valdustes soodsa läänioiguse abil, neljandaks tõusta kõrgetele kiriklikele positsioonidele ning viiendaks saavutada selline seisuslik ühiskonnakorraldus, kus riigiväim ja aadel oleksid kohaliku tasandi valitsemisel partnerid” (lk 47–48).

Töö olulisemate järelduste hulka kuulub tõdemus, et aadliomavalitsus on üsnagi laialivalgub mõiste ja ka kaasaegsetel puudus ühene arusaam,

<sup>2</sup> Erik Opsahl, “From state elite to regional elite. The political strategies and agency of the Norwegian nobility in the Oldenburg conglomerate state 1537–1661”, *Bringing the people back in: state building from below in the nordic countries ca. 1500–1800*, toim Knut Dørum, Mats Hallenberg and Kimmo Katajala (New York: Routledge, 2021), 184.

kuidas seda piiritleda (lk 313). Allikate analüüsi põhjal on autor aga jaganud aadliomavalitsusega seonduvad institutsioonid kolme gruppi: esiteks kesksed organid, sealhulgas Liivimaa maapäev, maanõunike kolleegium koos resideerivate maanõunikega ning maamarssal ja -sekretär (viimased kaks töös pikemat käsitlust ei leia). Teiseks aadli algatusel moodustatud institutsioonid, mis tegelesid mingi konkreetse probleemi või valdkonnaga, näiteks ülemkirikueestseisja, vaeslaste- ja sillakohtud. Nendel institutsioonidel riiklik rahastus puudus, ent nad tegutsesid riigivõimu heakskiidul. Viimase grupina identifitseerib autor sellised institutsioonid, mida osaliselt või täielikult rahastas riik, kuid mis olid mingis ulatuses aadli kontrolli all. Siin toob ta välja maakohtud, Tartu õuekohtu ja aadlilipkonna. Aadliomavalitsus funktsioneeris eelkõige riigivõimu käepikendusena ja sellise asjade korraldusega oldi ka Stockholmis kuni 1680. aastateni põhimõtteliselt üksmeelsed.

Samas näitab allikate analüüs, et see, kui edukas aadli ja riigivõimu omavaheline suhtlus vaadeldava perioodi jooksul oli ja kui hästi üks või teine institutsioon tegelikkuses toimis, sõltus mitmest asjaolust, näiteks aadli enda tahtest mingi asjaga tegeleda, aktiivsetest üksikisikutest, aga kindlasti ka sellest, mil määral aadli ja riigi vastastikused huvid kattusid. Positiivsete näidetena võib nimetada aadlilipkonna, mis loodi aadli algatusel, aga millesse lõpuks hakkas vahendeid suunama ka riigivõim, samuti ka *gute Policy* edendamise näiteks vaeslaste- ja sillakohtute asutamise kaudu. Näide huvide lahknemisest on aga kohaliku aadli privileegide lõplik kinnitamine. Liivimaa peamised ressursid olid raha ja vili, mis 17. sajandi sõjalistes konfliktides olid Rootsi riigi jaoks määrava tähtsusega, mille tõttu kasvas majanduslik surve Liivimaale vaadeldava perioodi jooksul märgatavalt. Kohalik aadel ootas aga riigivõimuga koostööst, et nende mõjuvõim ja positsioon Liivimaal oleks teiste ühiskonnagruppide suhtes tugevnenud, muuhulgas ajalooliste privileegide lõpliku kinnitamise kaudu. Reaalsuses kehtisid need aga täpselt sellises ulatuses, nagu neis ühe või teise valitsejaga kokku lepitati. Lõpetuseks tuleb ka ära mainida, et erinevalt aadlist oli riigivõimul alati varuks üks lisakäik – jõuga ähvardamine, mida küll üldiselt ei kasutatud, aga mis siiski näitab selgelt, et Rootsi riigivõim oli kohaliku aadli suhtes terve vaadeldava perioodi jooksul jõupositsioonil.

Töös on siiski mõned puudujäägid, millele tahaksin tähelepanu pöörata, kuna tegu on doktoritööle tüüpiliste probleemidega. Esiteks ei veena analüüsitava perioodi valiku põhjendus ja töö kronoloogiline ülesehitus. Autor keskendub töös eelkõige perioodile 1634 kuni 1680, seda põhjendusega, et nii sellele eelnev kui ka järgnev periood on varem juba põhjalikumalt käsitlust leidnud. Alates 1680. aastast oli Liivimaa aadli ja keskvõimu

vaheline suhtlus pigem konfliktne kui koostööle orienteeritud. Peamine tüliõun oli reduktsiooniküsimus ning aadli vastupanu viis lõpuks maanõunike kolleegiumi laialisaatmiseni 1694. aastal (lk 22). Kuna autor on just sinna tõmmanud tingliku piiri, millega Liivimaa aadliomavalitsus lõppes, on õigustatud küsimus, miks selle viimased aastad on tööst välja jäänud. Lisaks võib faktist, et kolleegium saadeti laiali, jääda mulje, justkui oleks suhted riigivõimu ja aadli vahel täiesti katkenud, mis ilmselt ka pole tõsi, lihtsalt edaspidi pidi maapäev kogunema ainult kuninga korraldusel. Aastate 1680–94 töösse lisamine oleks autorile andnud võimaluse võrrelda nii koostööl kui ka konfliktil põhinevat suhtlust ja sellest tulenevalt hinnata kriitilise pilguga Aleksander Loidi väidet, et riikluse teke oli ülalt alla toimuv protsess ja aadliomavalitsuse institutsioonide teke sai võimalikuks tänu kuningavõimu nõrkusele (lk 41).

Tammisto huvitavale analüüsile ja järeldustele töötab vastu ka traditsioonilisena mõjuv kronoloogiline ülesehitus. Kuigi töö raskuskese on aastad 1634 kuni 1680, siis selleni jõutakse töös alles 102. leheküljel. Ühelt poolt võib mõista autori soovi oma analüüsi ja tulemusi varasema kronoloogiaga sobitada, aga teiselt poolt peidab see ära Tammisto enda uuendusliku lähenemise ja huvitavad järeldused. Eelkõige 16. sajandi sündmused ja Sigismund Augusti privileegi oleks edukalt saanud kokku võtta mõne leheküljega. Samuti puudub tasakaal peatükkide pikkuses. Kui esimene peatükk on 32 lehekülje pikkune, siis töö pikim, kolmas peatükk on koguni 87 lehekülje pikkune ja esitab lugejale kindlasti väljakutse. Siin aimub ka teatav erinevus peatükkide sisukuse vahel, mida oleks saanud alternatiivse ülesehitusega lahendada. Autori enda analüüs ja järeldused oleksid kindlasti olnud teravamalt fookuses, kui iga empiiriline peatükk oleks näiteks käsitletud üht tema püstitatud uurimisküsimust.

Töö teiseks nõrgaks kohaks võib pidada kokkuvõtet, kus on liiga vähe kasutatud võimalust asetada oma analüüsi tulemused laiemasse konteksti ja pidada julgemalt dialoogi varasema ajalookirjutusega. See torkab eriti silma, kuna sissejuhatuses on õhku visatud nii mõnedki hüpoteesid (vt nt lk 47 ja 48) ja üsna laialdaselt on refereeritud varauusaegset riiklust, riigivõimu ja aadlit puudutavat kirjandust. Lugejana oleksin tahtnud teada, kuhu autor ise oma tulemused varasema teaduskirjanduse suhtes paigutab. Aleksander Loiti mainisin juba eespool, aga siia võiks veel näiteks lisada Anthony Uptoni väite, et nägemus reduktsioonist kui konfliktist kuningavõimu ja aadli vahel ei ole päris õige (lk 32). Kuna Tammisto on aga reduktsiooni oma tööst teadlikult välja jätnud, jääb selgusetuks, milline tähendus sellisel teabel on või kuidas eesootav analüüs aitaks reduktsiooni paremini lahti mõtestada. Kuigi on näha, et autor on doktoritöö tarbeks

läbi töötanud tohutu koguse kirjandust, siis kriitilise pilguga hinnates ei oleks ilmselt päris kõike olnud tarvis töös refereerida, seda enam, et oma analüüsi ja tulemuste esiletoomise asemel kiputakse doktoritöodes rääkima n-ö autoriteetide häälega. Siit minu üleskutse kõikidele praegustele ja tulevastele doktorantidele – rohkem julgust oma tehtud töö esiletoomisel!

Lisaks leiavad sissejuhatuses käsitlemist mitu mõistet, mida võib riigivõimu ja aadli suhete perspektiivist oluliseks pidada, ja lugejana oleksin oodanud, et autor neil ka kokkuvõttes uuesti peatub. Doktoritöö fookuses on näiteks “Liivimaa aadli poliitilised ambitsioonid” (lk 22) ja autor toetub selles sissejuhatuses Wolfgang Reinhardile. Kuna autor võrdleb oma tulemusi n-ö ideaaltüübiga nii teise kui ka kolmanda peatüki lõpus, jääb mulje, justkui oleks tegu ühe keskse analüütilise lähtekohaga. Teisest küljest aga ei ole seda aadli poliitiliste ambitsioonide mudelit mainitud ei esimese ega neljanda peatüki lõpus ega töö kokkuvõttes. Kuna nende peatükkide lõpus puudub kokkuvõtte täielikult (seda võib pidada autori kõige suuremaks lohakuseks), siis jääb selgusetuks, kuidas see mudel autorit aitab või mis ülesanne sellel doktoritöös on. Autor oleks näiteks võinud pikemalt peatuda küsimusel, kuid võrd need ambitsioonid on üldse kohaldatavad Liivimaa aadlile, millised neist olid igal vaadeldaval perioodil tähtsamad ja millised vähemtähtsamad, kuid võrd need 17. sajandi jooksul muutusid, ning milliste muude faktorite ja ühiskondlike arengusuundadega seda seletada. Kuidas näiteks mõjutasid Liivimaa aadli poliitilisi ambitsioone vaadeldud perioodidel keskvõimu impulsid (nt kindralkuberneri isik, eestkostevalitus vms)? Kas Reinhardi pakutud poliitilisi ambitsioone oleks veel saanud millegagi täiendada? Praegu jäävad need küsimused töös õhku rippuma.

Lõpuks tahaksin tagasi tulla töö keskmes oleva Liivimaa aadli juurde, keda Tammisto defineerib kui marginaliseeritud eliiti ja riikluse altpoolt ehitajat-kujundajat. Samas näitab doktoritöö korduvalt, et tegu oli vägagi dünaamilise heterogeense grupiga, kus võis eristada mitmeid huve ja kus esines ka konflikte. Mõned üksikud Liivimaa aadlikud, näiteks Otto von Mengden, omasid provintsi poliitikas kohati väga suurt mõjuvõimu, tegid riigivõimuga koostööd ja üritasid mitmel korral rüütelkonda mõjutada, et viimane võtaks vastu riigivõimule soodsaid otsuseid. Eriti maanõunikest, kelle hulka kuulus sajandi keskel ka von Mengden, kujunes Liivimaa aadli põhimassi hulgas väiksearvuline eliit (lk 315). Oleks olnud väga tervitav, kui autor oleks ka kokkuvõttes aadli mõistet problematiseerinud, seda enam, et nii mõnigi sissejuhatuses refereeritav ajaloolane, nt Neithard Bulst, kirjutab varauusaja aadlist kui võimu eliidist (lk 43), mis Tammisto arusaamaga vähemalt osaliselt vastuolus on. Kuidas muudab doktoritöö meie arusaama varauusaegsest Liivimaa aadlist kui riikluse edendajast?

Kas tegu oli eranditult riikluse altpoolt ehitajatega või peaksime siinkohal lähenema kohalikule aadlile ja nende positsioonile riigivõimu suhtes hoopis dünaamilisemalt? Minu arvates näitab Tammisto selgelt, et Liivimaa aadlil oli väga huvitav topeltroll, kus ühest küljest oli tõepoolest tegu riikluse altpoolt ehitajatega, aga teisest küljest võidi olenevalt olukorrast ja aadliku isikust suhelda riigivõimuga hoopis võrdsemalt positsioonilt.

Eelnevast kriitikast hoolimata on kindlasti tegu väärtusliku lisandusega uuemasse ajalookirjutusse, mis uurib Rootsi näitel varauusaja riikluse teket ning provintsi ja keskvõimu omavahelist suhtedünaamikat. Kuna doktorikraadi taotlemine monograafia tüüpi väitekirjaga on Eestis üha haruldasemaks muutumas, on Tammisto põhjalik uurimus väärt täit tunnustust. Monograafia avaldamine on aeganõudev protsess ja kindlasti mitte kõigile jõukohane. Tihti on artiklikogumike probleem asjaolu, et ühest küljest kordub informatsioon ühest artiklist teise, teisest küljest aga jääb piisavalt lahti selgitamata, kuidas individuaalsed teemad omavahel seotud on ja kuidas iga artikli probleemistik või uurimisküsimus töö laiema eesmärgiga täpselt seostub. Ilmar Tammistole pole seda kindlasti põhjust ette heita. Loodan siiralt, et autor oma töö olulisemad järeldused ka ingliskeelseks teadusartikliks vormib, sest ka Rootsi ajaloolastel on siit kindlasti omajagu õppida.

ASTRID WENDEL-HANSEN